

Dariusz Bujakowski (Grupa), Jacek Ingram (Grupa), Marek Szajerka (Grudziądz)

Grudziądz – nieznana karta w dziejach Cystersów

Grudziądz upomina się o swoje cysterskie pochodzenie poprzez osobę biskupa misyjnego Prus cystersa, Chrystiana. W związku z tą kwestią odbyły się dwa sympozja naukowe, w 1997 i 1998 r. pod wspólnym tytułem *Grudziądz Miastem Chrystiana*¹. Ich aktywnym współorganizatorem była Krystyna Zielińska-Melkowska, która w sprawie Grudziądza cysterskiego zamierzała zabrać głos na tej sesji.

Jak bardzo jest to egzotyczne miasto w literaturze naukowej niech świadczy następujące zestawienie: Grudziądz na tle innych miast w Encyklopedii Multimedialnej Państwowego Wydawnictwa Naukowego – Polskie dzieje², zalecanej przez Ministerstwo Edukacji Narodowej.

Wielokrotność danej nazwy według indeksu, na 10173 hasła: Toruń – 237 razy; Chełmno – 155; Świecie n/W – 87; Bydgoszcz – 80; Kwidzyn – 61; Gniew – 3; **Grudziądz** – 2; Pelplin – 1. Grudziądza nie ma na żadnej z map w tej encyklopedii.

Wiedza o tym mieście średniowiecznym jest na poziomie XIX w., z czasów Kulturkampf. Badacze zadowolili się pracami Xaverego Froelicha.³ Wyłomu dokonała dopiero 10 lat temu, nie bez oporów środowiska naukowego K. Zielińska-Melkowska⁴. Pozornie to nasze wystąpienie nie ma związku z sesją poświęconą klasztorowi pelplińskiemu. Z niewiadomych przyczyn komturstwo grudziądzkie i graniczne z nim w Pokrzywnie jako jedyne sąsiadowały z dobrami klasztoru pelplińskiego, chociaż do Grudziądza z Pelplina jest około 50 km⁵. Trudno w ciągu np. 10 minut powiedzieć o wszystkich 100-letnich zaniedbaniach, które posiadają konsekwencje w skali ogólnopolskiej. Przytoczymy tu dwa najbardziej spektakularne. Pierwsze dotyczy wiązania cegieł – gotyku polskiego. Idąc śladem Kohta, przyjmuje się, że pierwszym kościołem, gdzie zastosowano gotyk polski, był kościół św. Jakuba w Toruniu, z 1309 r.⁶ Według cezury toruńskiej klasyfikuje się wszystkie obiekty o wątku polskim. Tymczasem kościół p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu, w części prezbiterialnej, datowanej na lata osiemdziesiąte XIII w.⁷, posiada od strony zewnętrznej wiązanie wendyjskie, natomiast od środka, pod tynk ściany w wątku polskim. Również zamek grudziądzki, rzekomo jeden z najstarszych zamków krzyżackich, z początku drugiej połowy XIII w., ukończony w 1299 r.⁸ posiada mury o wiązaniu gotyckim. Ciekawostką jest przy tym fakt, że wiązanie to nie służy do obliczania rdzenia kamiennego. Mur o grubości 2 m całkowicie wykonano z cegieł. Na podstawie technologii budowy można udowodnić, że kościół ten posiada identyczne rozwiązania jak kościoły cysterskie

¹ Materiały z sesji pierwszej zostały opublikowane: *Grudziądz Miastem Chrystiana (Materiały posesyjne)*, Grudziądz 1998.

² *Encyklopedia Multimedialna PWN. Polskie dzieje*, Warszawa 2000.

³ X. Froelich, *Geschichte des Graudenzer Kreises*, Graudenz 1868.

⁴ K. Zielińska – Melkowska, *Lokacja Grudziądza w roku 1291. Studium historyczno- archiwalne*, Toruń 1991.

⁵ Zob. S. Józwiak, *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwój–przekształcenia–kompetencje*. Toruń 2001, załącznik – mapa nr 2: *Orientacyjny zasięg terytoriów krzyżackich jednostek administracyjnych na Kujawach i ziemi chełmińskiej około 1345 r.*; A. Życzyńska, *Komturstwo grudziądzkie na przełomie XIV i XV wieku*, „Rocznik Grudziądzki”, t. XII, Grudziądz 1996, s. 9-11. W przypadku wymienionych dóbr nie można wykluczyć hipotezy, że są to zagarnięte dobra cysterskie. Zob. także dalej przypis 10.

⁶ Zob. Władawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 43

⁷ Zob. *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. XI. *Województwo bydgoskie*, z. 7. *Powiat grudziądzki*, Warszawa 1974, s. 7. Zob. także: *Aneks źródłowy* 1, 2, 12.

⁸ Zob. A. Pabian, W. Rozyński, *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej*, Toruń 1997, s. 49.

w Wąchocku, Kołbaczu, Trzebnicy, czyli technologicznie pochodzi z pierwszej połowy XIII w. Trudno sobie wyobrazić, by nagle w XIV w. budowniczowie cofnęli się o 100 lat, jeśli porównamy datację obiektów grudziądzkich do obiektów sąsiednich, nawet wiejskich kościółków z końca XIII w.

Druga kwestia dotyczy szkolnictwa. W środku miasta, gdzie inne miasta krzyżackie posiadały ratusz z salą sędziowską, w Grudziądzu był kompleks szkolny ze szkołą, mieszkaniami rektora i konrektora, organisty, kaplicą, browarem. Dodatkowo z lat 1540–1772 zachował się częściowy spis rektorów i konrektorów⁹. Wynika z niego, że w Grudziądzu do roku 1586 funkcjonowała szkoła realizująca program uniwersytecki. Funkcjonowała według modelu paryskiego a następnie bolońskiego. Dowodnie od 1656 r. rektorami i konrektorami szkoły byli studenci¹⁰. Spis rektorów i konrektorów przed rokiem 1656 jest niekompletny. Przy powiązaniu szkoły z osobą biskupa Chrystiana mamy pośredni dowód na istnienie uniwersytetu od 1218 r. Wykładano tu teologię, prawo kanoniczne i cywilne. Szkoda, że autorzy *Monasticon Cisterciense Poloniae*¹¹ nie sięgnęli do tomu II *Rocznika Grudziądzkiego* i zawartego tam artykułu Jerzego Koniecznego i Kazimierza Szymańskiego: *Dzieje szkolnictwa grudziądzkiego* a wówczas zapewne bogatszy byłby obraz oświaty cysterskiej w pozycji *Monasticon* Funkcjonowanie szkoły o programie w Grudziądzu wymaga dalszych głębokich badań.

Jak myląca może być skala toruńska i jednocześnie spływająca dzieje średniowiecznej architektury w Polsce, możemy się przekonać na przykładzie artykułu Jerzego Frycza o gotyckiej architekturze Torunia. Badacz ten był także autorem artykułu o architekturze Grudziądza. Stworzony przez niego obraz miasta jest obowiązujący w środowisku naukowym. Po przytoczeniu fragmentu o Toruniu skonfrontujemy ten fragment z obiektami w Grudziądzu. Wielu istotnych rzeczy J. Frycz nie zauważył, napisał n. p., że gotyckie kamienice mieszczańskie nie zachowały się w Grudziądzu do naszych czasów. W przeważającej części musiały być drewniane i z muru pruskiego¹². Jest to bardzo mylący obraz miasta. Oto cytowany fragment: „Datowanie wieży ratuszowej na lata po 1274 i pochodzenie lubeckie wznoszącego ją warsztatu budowlanego można uznać za w pełni udowodnione. Co jest jednak istotniejsze, wieża toruńska wydaje się być najstarszą nie tylko w Polsce, ale i na terenie całej środkowej i wschodniej Europy. Nawiązuje bezpośrednio do typu wież flandryjskich, przede wszystkim beffroi w Brugii. Mniej pewne jest to, czy motyw ściany parawanowej wzięto z Lubeki, czy raczej z sukiennic wrocławskich z połowy

⁹ Zob. J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki” 1960, ryc. 8. Fasada i rzut przyziemia ratusza grudziądzkiego, rozebranego w połowie XIX w., s. 47. Zob. *Aneks źródłowy* 5.

¹⁰ Zob. X. Froelich, op. cit., s. 125 „spis rektorów i konrektorów szkoły ewangelickiej. Na uwagę zasługuje obsada międzynarodowa rektorów i konrektorów, wśród których byli Polacy, Niemcy, Węgrzy. To zagadnienie badawcze zostało wprowadzone do obiegu naukowego artykułem: M. Szajerka, *Collegium Augustianum w Grudziądzu (1218-1772) – uniwersytet nad dolną Wisłą*, „Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii”, pod red. M. Jadczak, Toruń 2000, s. 51-56. Trzeba również odnotować, iż w nawiązaniu do wstępu tego referatu, iż koło Grudziądza są miejscowości o nazwie Pokrzywno i Mątawy. Takie nazwy figurują w zestawie uposażenia klasztoru w Łeknie, zob. *Monasticon Cisterciense Poloniae*, (dalej MCP), t. 1, pod red. A. M. Wyrwy, J. Strzelczyka, K. Kaczmarka, Poznań 1999, s. 203. Zamek w Pokrzywnie jest jednym z najstarszych zamków krzyżackich z cechami architektury cysterskiej, zob. M. Rzeczkowska-Sławińska, *Zamek w Pokrzywnie*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 8, r. 1983, s. 5-31. Na szczególną uwagę zasługuje tam archaiczna baszta bramna ze sklepieniem krzyżowym i kwadratowymi gurtami. Widoczny na ryc. 8, s. 19, ostrołukowy portal został wykonany z betonu w latach 60-tych XX w. Oryginalny jest łuk tej baszty na ryc. 9, 21. Do komturii pokrzywnieńskiej należały Mątawy, oddzielone od Pokrzywna Wisłą i obszarem komturii grudziądzkiej. Zob. S. Jóźwiak, op. cit., mapa nr 2. Kościół p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu pod względem uposażenia spełniał warunki ekonomiczne dla utrzymania szkoły wyższej.

¹¹ W MCP, s. 181 wykorzystano tylko artykuł P. Chmieleckiego, *Zarys dziejów szkolnictwa chełmińskiego* (cz.1), „Rocznik Grudziądzki”, t. 4, s. 29-59.

¹² J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektoniczny Grudziądza*, op. cit., s. 39.

XIII w., gdzie występuje jako mur łączący dwa skrzydła, podobnie jak w ratuszu nowomiejskim w Toruniu, zbudowanym w początku XIV w. W każdym razie >> tylko w Toruniu nastąpiło tak konsekwentne połączenie wszystkich funkcji administracyjnych, sądowych i handlowych w jednym budynku<<. Fakt, że nie powtórzono tu naśladowniczo wzorca ratusza lubeckiego lub wrocławskiej zabudowy rynku świadczy o świadomie dokonanym wyborze i twórczej samowiedzy kupiectwa toruńskiego wypowiadającego się we własnym i nowatorskim rozwiązaniu”¹³.

Z perspektywy lat od napisania tego tekstu można powiedzieć, że są w nim mylne oceny. Jak wykazują zachowane plany i badania archeologiczne takie ratusze posiadały Gdańsk, Gniew¹⁴, czteroskrzydłowy był zapewne Dwór Artusa w Grudziądzu, sąsiadujący przez Plac Miejski z Basztą Sędziowską oraz wspólny zespół szkolno-ratuszowy w tym mieście od XVI w. *Zob. Aneks źródłowy 5, 15.*

Również pisanie o oryginalności wieży ratuszowej budzi zastrzeżenia. Na badaczy czeka w Grudziądzu Baszta Sędziowska, w południowo – wschodnim narożniku murów miejskich, na obszarze przyłączonym do miasta w 1415 r. Od strony wewnętrznej zachowany został oryginalny wątek wendyjski, co każe datować ten obiekt na tle innych w Grudziądzu, na XIII w¹⁵. Oznacza to, iż wieża toruńska nie była także wyjątkiem. Warto tu również przypomnieć wieżę z Gardei, gdzie lekceważony jest okres cysterski a obiekt ten datuje się na początek XIV w. Gardeja jako filia klasztoru pelplińskiego jest jeszcze ciekawa z innego powodu. Jej herbem był pusty tron biskupi. Jest ona położona w połowie drogi między Grudziądzem a Kwidzynie. Cystersi pojawili się tam w zbliżonym czasie (1285 r.) jak Krzyżacy podstępem wywiedli z miasta Grudziądzan (1286 r.). Zanim do tego doszło, zaczęli budować konkurencyjne miasto Rogóźno, którego ostateczna finalizacja upadła, gdyż opanowali ostatecznie Grudziądz, stolicę Pomezanii do 22 XII 1255 r (lub 22 I 1256.)¹⁶. Warto tu również odnotować fakt, że ciągłość listy komturów grudziądzkich jest względnie poprawna dopiero od końca lat 80-tych XIII w.¹⁷ Ciekawostką jest przy tym fakt, że Krzyżacy byli właścicielami tylko zamku głównego, natomiast kościół na przedzamczu do nich nie należał.

Analizie porównawczej można podać jeszcze dwa fragmenty z artykułu J. Frycza. Dotyczą one kościoła franciszkanów toruńskich i ponownie ratusza. Wspólnie dotyczą one oszkarpowania wewnętrznego i głębokiego blendowania: „W kościele franciszkanów toruńskich zapewne po raz pierwszy nakryto każdą nawę osobnym dachem, co powtórzono także później w innych kościołach Pomorza. Zastosowano tu też oszkarpowanie wewnętrzne, a właściwie system głębokich wnęk zamiast szkarp przy ścianie południowej i zachodniej kościoła” i drugi fragment dotyczący ratusza: „Program użytkowy ratusza był, jak już wspomniano,

¹³ Zob. J. Frycz, *Gotycka architektura Torunia* (w:) *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815* Materiały sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia jubileuszu 750-lecia Torunia w dniach 18–20 IV 1983 r., pod red. J. Poklewskiego, Warszawa–Poznań–Toruń 1986, s. 37.

¹⁴ Zob. np. E. Choińska-Bochdan, *Gniew w świetle badań archeologicznych*, Gdańsk 1994, s. 28.

¹⁵ W ścianie południowej baszty zachował się pod progiem portalu drzwi, na wysokości 1 piętra, kroksztyn kamienny od konstrukcji drewnianych schodów. Lokalizacja tu drzwi wejściowych, jak na element fortyfikacji jest tu nietypowa, gdyż od strony ewentualnego nieprzyjaciela. Jest ona natomiast uzasadniona, gdy weźmiemy pod uwagę czas przyłączenia tego obszaru i fakt, że był to teren wójtowski. Dla wójta, do 1415 r. ścianą frontową z wejściem była właśnie ściana południowa.

¹⁶ Jest to kwestia odczytu daty wg kalendarza rzymskiego.

¹⁷ Najbardziej kompletna lista zaczyna się dopiero od 1306 r. Zob. X. Froelich, op. cit., s. 100; K. Szymański, *Dzieje zamku grudziądzkiego*, „Rocznik Grudziądzki”, 1960, s. 82-83.

unikatowy w ówczesnej Europie, ale to samo można też powiedzieć o jego rozwiązaniu konstrukcyjnym i formalnym – systemie głębokich, drobno profilowanych wysokich wnek”¹⁸.

W obydwu przedstawionych przypadkach prekursorska rola Torunia została przez badacza naszym zdaniem przeceniona. Obiekty te powstały w drugiej połowie XIV w. Natomiast ok. 100 lat przed Toruniem takie rozwiązanie techniczne zastosowano już w Grudziądzu. Zapewne mało znany jest fakt, że nawa główna kościoła św. Mikołaja w Grudziądzu nie posiada przypór i w konstrukcji ścian przypomina kościół w Wąchocku¹⁹. *Zob. Aneks źródłowy 8*. Również analogicznie jak zabudowania klasztorne w Wąchocku, tak i w Grudziądzu, sąsiadujący z kościołem średniowieczny zespół Bramy Klasztornej, na przełomie XVII/XVIII w. przebudowany na kościół jezuicki posiada głębokie blendowanie. W środku obecnego kościoła pojezuickiego nie ma parapetów. Znajdują się one obecnie w piwnicy kościoła. W pierwotnej blendzie znajdowały się dwa, półkoliście zakończone okna. Zespół Bramy Klasztornej do końca pierwszej połowy XVII w. pełnił rolę plebani fary. Budynek kościoła pojezuickiego jako pochodzący z czasów średniowiecza zakwalifikował również archeolog niemiecki Hans Jacobi²⁰. Również nie my jesteśmy autorami nazwy Brama Klasztorna. Widnieje ona na panoramie Grudziądza z 1656 r.²¹ *Zob. Aneks źródłowy 16, 17*.

Nie jest przypadkiem, że rewolucja budowlana w państwie krzyżackim zbiegła się z zajęciem przez Krzyżaków pocysterskiego²² Grudziądza. Miasto – klasztor zajęli na przełomie 1255/1256 r. W tym miejscu określenie miasto – klasztor jest uzasadnione względami architektonicznymi i historycznymi. W literaturze naukowej tego terminu użyła K. Zielińska-Melkowska²³. Także ciąg spichrzy nadwiślańskich z względnie jednolitą kalenicą dachu jest typu klasztornego. W przypadku spichrzy mieszczańskich panorama dachów przypominałaby zębatkę jak w Gdańsku nad Motławą czy w Bydgoszczy nad Brdą. W Grudziądzu przeoczono fakt istnienia spichrzy w środku miasta a te nadwiślańskie mogły bardziej służyć gromadzeniu zboża pochodzącego z dziesięcin, gdyż był obowiązek zwożenia ziarna z całej diecezji chełmińskiej do Grudziądza²⁴. *Zob. Aneks źródłowy 6*.

Odczytanie genezy architektury Grudziądza pociąga za sobą weryfikację czasu powstania innych obiektów, rzekomo od podstaw zbudowanych przez Krzyżaków. Na plan pierwszy wysuwają się tu zamki w Gniewie, Świeciu n/W. Już wstępne oględziny murów wskazują, że przyjęta w XIX w. data budowy tych zamków jako wybudowanych od podstaw przez Krzyżaków budzi poważne wątpliwości. Literatura dotycząca zamków krzyżackich jest ogromna²⁵.

Zamek w Świeciu, z czterema cylindrycznymi wieżami po bokach, jak w zamkach piastowskich²⁶. Widać po fasadzie murów, że został on razem z wieżą znacząco nadbudowany.

¹⁸ J. Frycz, *Gotycka architektura Torunia ...*, op. cit., s. 46.

¹⁹ Por. A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1978, s. 40, rys 18. Wąchock. Kościół cystersów (pierwsza połowa XIII w.). Aksonometryczny przekrój przęsła.

²⁰ H. Jacobi, *Die Ausgrabungsergebnisse der Deutschordensburgen Graudenz und Roggenhausen*, Bonn 1996, plan 14, s. 144.

²¹ *Zob. Grudziądz. Widoki miasta. Nsichten der Stadt*, Grudziądz 2001, rys.3, Katalog, s. 158-159.

²² Grudziądz do 1245 r. był własnością cystersa biskupa Chrystiana. Na jego kształt oddziaływała kultura cysterska. Z tej racji naszym zdaniem nie powinno się negować korzeni cysterskich Grudziądza.

²³ *Zob. K. Zielińska-Melkowska, Biskup Chrystian – postać i dzieło* (w:) Grudziądz miastem Chrystiana, op. cit., s. 18.

²⁴ *Zob. np. Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)*, wyd. R. Mienicki, Toruń 1956.

²⁵ Przytaczamy tu tylko trzy reprezentacyjne z najnowszej literatury: A. Pabian, W. Rozynkowski, *Zamki krzyżackie na ziemi chełmińskiej*, Toruń 1997; M. Haftka, *Zamki krzyżackie w Polsce. Szkice z dziejów*, Malbork–Płock 1999; L. Kajzer, S. Kołodziejowski, J. Salm, *Leksykon zamków w Polsce*, W-wa 2001.

²⁶ Por. ibidem s. 494, plan zamku w Świeciu. Jak wynika z planów zawartych w książce A. Pabiana i W. Rozynkowskiego, *Zamki krzyżackie ...*, op. cit., takiego zamku na drugim brzegu Wisły nie było. Podobny do

Natomiast w literaturze sugeruje się, że Świętopełk II postawił tu tylko fortyfikacje drewniano–ziemne. Kolejny przykład to zamek w Gniewie. Podobnie jak w Świeciu, widać, że obiekt został nadbudowany i w dolnej części posiada motyw spirali, wykonany z zendrówki. Ten motyw występuje w katedrze oliwskiej. Nie jest to przypadek, gdyż Gniew był grangią klasztoru oliwskiego. Również i tu zignorowano mniej lub bardziej świadomie 50 lat przynależności Gniewu do Cystersów w XIII w.

Kończąc tę wypowiedź, pragniemy przytoczyć opinię o kościele p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu, wyrażoną przez Teresę Mroczo, która jak sądzimy uwiarygodnia konieczność poszukiwania cysterskich korzeni Grudziądza:

„Komentarza wymaga zastosowanie sklepienia sześciopoleowego, które w prezbiterium bez obejścia jest zupełnie niefunkcjonalne. Tego rodzaju sklepienia – charakterystyczne dla gotyku katedralnego drugiej połowy XII w. – występują często w architekturze cysterskiej w Niemczech w połowie XIII w. i znane są z terenu Śląska (Trzebnica, przed 1240; prezbiterium katedry wrocławskiej, 1244–1272). Przykładem ich zastosowania w budowni jednonawowej jest kościółek cysterski w Mariensee (pierwsza połowa XIII w.). Sklepienie sześciopoleowe w prezbiterium kościoła grudziądzkiego jest przy tym jedynym przykładem takiego rozwiązania w architekturze gotyckiej ziemi chełmińskiej. O jego zastosowaniu zdecydował zatem bądź silny tradycjonalizm warsztatu, bądź też przy zakładaniu sklepienia w prezbiterium projektowano również budowę korpusu o systemie wiązanym, ale plany te nie zostały zrealizowane i w II etapie budowy wzniesiony został korpus o zupełnie innym układzie niż planowano pierwotnie”²⁷. *Zob. Aneks źródłowy 1, 2, 3, 4.*

Czyż nie jest zastanawiający fakt, że w mieście, w którym w czasach krzyżackich nauka nie odnotowuje żadnego klasztoru znajduje się bazylika, dawniej emporowa²⁸, jedna z trzech na terenie ziemi chełmińskiej a dobra tego kościoła, rzekomo tylko parafialnego, wykraczają daleko poza granice komturii krzyżackiej? Nadal poszukiwany jest klasztor biskupa Chrystiana a Grudziądz, zajmujący obszar ok. 9 ha, porównywalny do obszaru klasztoru w XIX–wiecznej Mogile, posiadał faktycznie 14 bram²⁹ i ok. 25 wież. W literaturze przedmiotu odnotowuje się cztery bramy miejskie: Wodną, Toruńską, Boczna i Kwidzyńską³⁰. W *Monasticon*³¹ pisze się o niezrealizowanej fundacji biskupa Chrystiana. Kompleks budynków według kanonu zabudowy uniwersyteckiej w środku średniowiecznego Grudziądza pozwala inaczej spojrzeć na tę kwestię.

świeckiego, po tej samej stronie Wisły jest jedynie zamek bytowski, od 1329 r. we władaniu Krzyżaków. *Zob. M. Haftka, op. cit., s. 61–63.*

²⁷ T. Mroczo, *Architektura gotycka na ziemi chełmińskiej*, Warszawa 1980, s. 216–217.

²⁸ Z badań poddasza kościoła wynika, że bazylika ta, patrząc od środka, posiadała wszystkie nawy równej wysokości a główna posiadała piętro. Kościół ten jest formą przejściową od romańskiej bazyliki do gotyckiej hali. W bliżej nieokreślonym czasie (XIV–XV w.) wyburzono emporę nawową i obniżono nawy boczne, następnie dano jeden dach siodłowy. Obecna forma kościoła jest destruktem bryły pierwotnej. Początek przebudowy nastąpił zapewne po pożarze kościoła w 1345 r.

²⁹ H. Jacobi, *op. cit.*, s. 9–10 napisał, że Grudziądz posiadał około tuzin wież i bram murowanych (Das Rathaus, die gotische Kirche und etwa ein Dutzend Mauer- und Tortürme bestimmten die Silhouette der Stadt).

³⁰ W maszynopisie pracy M. Szajerka, *Grudziądz w XIII–XIV w. Studium historyczno–architektoniczne*, Grudziądz 2001, przechowywanej w Bibliotece Miejskiej w Grudziądzu, w wyniku kwerendy źródłowej odnaleziono 12 bram miejskich. Oto one z obecnymi nazwami: 1. Wodna, 2. Żebraków, 3. Toruńska, 4. Boczna, 5. Kikolska, 6. św. Chrystiana, 7. Kwidzyńska, 8. Klasztorna, 9. Zamkowa, 10. Gnojna, 11. Rondel, 12. Stara. Oprócz tego były jeszcze mniejsze 2–3 furty. Bramy 1, 3, 4, 7, 8, 9, 11 posiadały dodatkowo około 20–30 m długości szyje bramne z basztami przedbramia a bramy 1, 3, 4, 7, 11 murowane mosty. Nazewnictwo uporządkował M. Szajerka, *Architektura Grudziądza ...*, *op. cit.*

³¹ MCP, *op. cit.*, s. 42.

Przykładowo w katedralnym Kwidzynie średniowieczna szkoła łacińska zajmowała jeden budynek przy murach miejskich³².

Jeśli Państwo jesteście zainteresowani tym tematem, dysponujemy tu kilkudziesięcioma foliogramami i zdjęciami, ukazującymi w jaki sposób zafałszowano historię tego miasta i wycięto jego cysterskie korzenie, możemy je w czasie wolnym zaprezentować, niewątpliwie wzbogacą one owoce tej sesji.

Do tej pory Grudziądz jest najbardziej cenny dla datacji Warszawy, za co jesteśmy wdzięczni Redakcji *Spotkań z Zabytkami*, która w 2000 r. opublikowała trzy artykuły o akcentach cysterskich w Grudziądzu³³. Opublikowanie bowiem artykułu o identycznych technologicznie mostach średniowiecznych w Grudziądzu i Warszawie, przy datacji mostu grudziądzkiego na pierwszą połowę XIII w. pozwala spojrzeć inaczej na genezę architektury ceglanej Mazowsza i z początkami Warszawy wejść głębiej w XIII w. *Zob. Aneks źródłowy 7*.

Warto również zaznaczyć, że po pionierskiej pracy badawczej K. Zielińskiej – Melkowskiej, wskazaniu, że korzenie tego miasta są cysterskie a nie jak wskazywała historiografia do 1991 r. krzyżackie w założeniu urbanistycznym, zmienia się podejście badawcze środowiska akademickiego z Torunia, które zaczyna dostrzegać w Grudziądzu bardzo znaczące centrum polityczne Prus i ziemi chełmińskiej już od czasów pojawienia się tam Krzyżaków³⁴.

³² Por. W. Koch, op. cit., s. 394–397, Plan Grudziądza, szczególnie ten „inwentaryzacyjny” pruski z 1772 zdradza korzenie Grudziądza jako średniowiecznego miasta klasztorne, kolegiackiego. W Grudziądzu Plac Miejski był przy murach miejskich w części południowej i sąsiadował z Basztą Sędziowską. Natomiast tam gdzie inne miasta lokowane przez Krzyżaków posiadały rynek z ratuszem to tu był kompleks szkolny, por. z W. Koch, op. cit., s. 358, plan New College w Oxfordzie, z 1379 r. Taki kompleks nie mógł powstać w Grudziądzu w czasach nowożytnych, ponieważ zakłóciłby siatkę ulic i jest mało prawdopodobne by mieszczanie zgodziliby się na status lokatorski ratusza we własnym gmachu tylko na piętrze. Cały parter zarezerwowany był dla szkoły. Ważną wskazówkę na dowód, że w średniowieczu nie było rynku w tym miejscu daje kamienica „Pod Łabędziem, w pierzei północnej, gdyż jej pierwotna fasada frontowa jest obecnie od strony podwórza. Pierwotnie była to kamienica typu włoskiego, z wąskim korytarzem przy ścianie, typu włoskiego. Analiza wyprowadzona na podstawie planów inwentaryzacyjnych technika budowlanego i społecznego opiekuna zabytków Cz. Opałki. Relacja o szkole kwidzyńskiej na podstawie referatu dr. A. J. Pawłowskiego, *Początki Kwidzyna w świetle dotychczasowych badań archeologiczno – architektonicznych Starego Miasta*, wygłoszonego 4 XII 1998 r. w Grudziądzu na II sympozjum Grudziądz miastem Chryściana.

³³ H. Kamiński, *Średniowieczna brama*, nr 1, s. 18, il; M. Szajerka, *Plany Grudziądza i Warszawy*, nr 2, s. 10–13, il; tenże, ibidem, *Romańska (?) wieża*, nr 11, s. 26–27, il.

³⁴ Przykładem tego jest artykuł W. Sieradzana, *O historycznym znaczeniu krzyżackich źródeł epistolarnych dla dziejów średniowiecznego Grudziądza*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 14, s. 25–31. W związku ze śmiercią Autorki w trakcie druku symbolicznego znaczenia nabiera artykuł K. Zielińskiej – Melkowskiej, *Geneza przywileju lokacyjnego z 1233 i 1251 r. oraz jego znaczenie dla rozwoju osadnictwa na terenach Polski północnej w XIII i XIV w.*, ibidem, s. 9–24. Wydarzeniem naukowym w tym tomie *Rocznika* jest druk pierwszego artykułu na temat badań archeologicznych na terenie ściśle Starego Miasta przez M. Kurzyńską, archeologa z Muzeum w Grudziądzu, *Wyniki nadzorów archeologicznych prowadzonych na terenie Grudziądza*, s. 207–236. Wzrost zainteresowania ośrodków akademickich przeszłością Grudziądza jak i wcześniej przyczyny zaniedbań badawczych posiadają złożoną genezę. Wcześniej centrum uwagi mediewistów toruńskich skupione było na Toruniu, Chełmnie, Chełmży czy też Brodnicy. Grudziądz położony na granicy z Prusami, z późnym pisanym przywilejem lokacyjnym, z lat 90–tych XIII w. i do tego posiadającym wnikliwe XIX – wieczne opracowanie X. Froelicha, *Geschichte des Graudenzer Kreises* nie wzbudzał większego zainteresowania. Przykładem takiej postawy jest cytowana już praca zbiorowa pod red. J. Poklewskiego, *(Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej 1233–1815, Warszawa 1986)*, gdzie wśród zamieszczonych tam referatów nie ma żadnego dotyczącego Grudziądza. Również inne ośrodki akademickie, respektując „cichą” strefę badań ośrodka akademickiego toruńskiego nie wchodziły na ten teren. Np. Ośrodek poznański w badaniach cystersologicznych trzymał się linii Wisły i jej prawobrzeżna część nie była brana pod uwagę. Dodatkowo nie wzięto pod uwagę faktu, że Grudziądz w okresie średniowiecza był we widłach Osy, której odnoga południowa jest teraz Trynką. Ta topografia zmienia sens źródeł pisanych, gdyż teren ten do końca 1255 r. należał do pruskiej Pomezanii. Natomiast źródeł spodziewanego wzrostu aktywności badawczej nad tematem grudziądzkim można doszukiwać się

Średniowieczny Grudziądz w badaniach naukowych został zgubiony już na początku XX w. Przykładem tego jest książka Cz. Frankiewicza *Historia Pomorza w zarysie* z bardzo bogatą bibliografią. Niestety nie ma tam fundamentalnych dla Grudziądza prac X. Froelicha, dotyczących historii Grudziądza i powiatu³⁵. Początek XXI wieku otwiera nowy rozdział w badaniach nad genezą tego miasta i w pewnym stopniu zasygnalizowanie tego problemu na tej międzynarodowej sesji cystersologicznej jest punktem zwrotnym. Historia sztuki może się wzbogacić np. o częściowo zachowany tympanon z terakoty, z XIII w. *Zob. Aneks źródłowy 10.*

Aneks źródłowy

W odpowiedzi na postulaty uczestników sesji, aby do złożonego już wówczas gotowego do druku komunikatu p.t: *Grudziądz – nieznana karta w dziejach Cystersów* dołączyć obszerniejszy pakiet źródłowy, niniejszym realizujemy ten zamysł.

Oto zaproponowany przez nas wybiórczy pakiet źródłowy. Szersza panorama źródeł wykracza poza ramy tej zbiorowej publikacji. Do dyspozycji Państwa mieliśmy na sesji około 200 zdjęć detali architektonicznych Grudziądza oraz około 50 foliogramów.

naturalnym wyczerpywaniu się tematów faktograficznych związanych z dziejami Torunia w związku z półwiekową obecnością uniwersytetu oraz ponad stuletnimi badaniami prowadzonymi przez członków Toruńskiego Towarzystwa Naukowego. W przypadku Grudziądza odpowiednie fragmenty dziejów czerpano z opracowania X. Froelicha. W zaistniałej sytuacji nie zbadany nowoczesnymi metodami Grudziądz jest bardzo atrakcyjny. Badacze nie przewidzieli jednak jednej zasadniczej sytuacji. Do czasu badań. K. Zielińskiej-Melkowskiej XIX-wieczne poglądy na temat Grudziądza mechanicznie dostawiano na wciąż modyfikowany obraz historyczny ziemi chełmińskiej. Grudziądz okazuje się Kopciuszkiem na polu badań historyczno-architektonicznych w skali ogólnopolskiej. W tym momencie zachodzi konflikt badawczy, gdyż w związku z wyświeceniem przeszłości miasta niektóre poglądy historyczne, uznane za całkowicie potwierdzone mogą ulec przedawnieniu. Szczególne znaczenie Grudziądz może mieć dla poznania genezy architektury Torunia jako miasto starsze źródłowo od niego w obecnym miejscu o około 30 lat, czyli ówczesne pokolenie.

³⁴ Znakiem nowych poglądów jest artykuł: M. Szajerka, *Ratusz toruński i kolegiata grudziądzka – wspólne korzenie cysterskie*, „Biuletyn Przedmiotowy Nauczycieli Historii”, nr 10, s. 51–55, pod red. M. Jadcza, Toruń 1998.

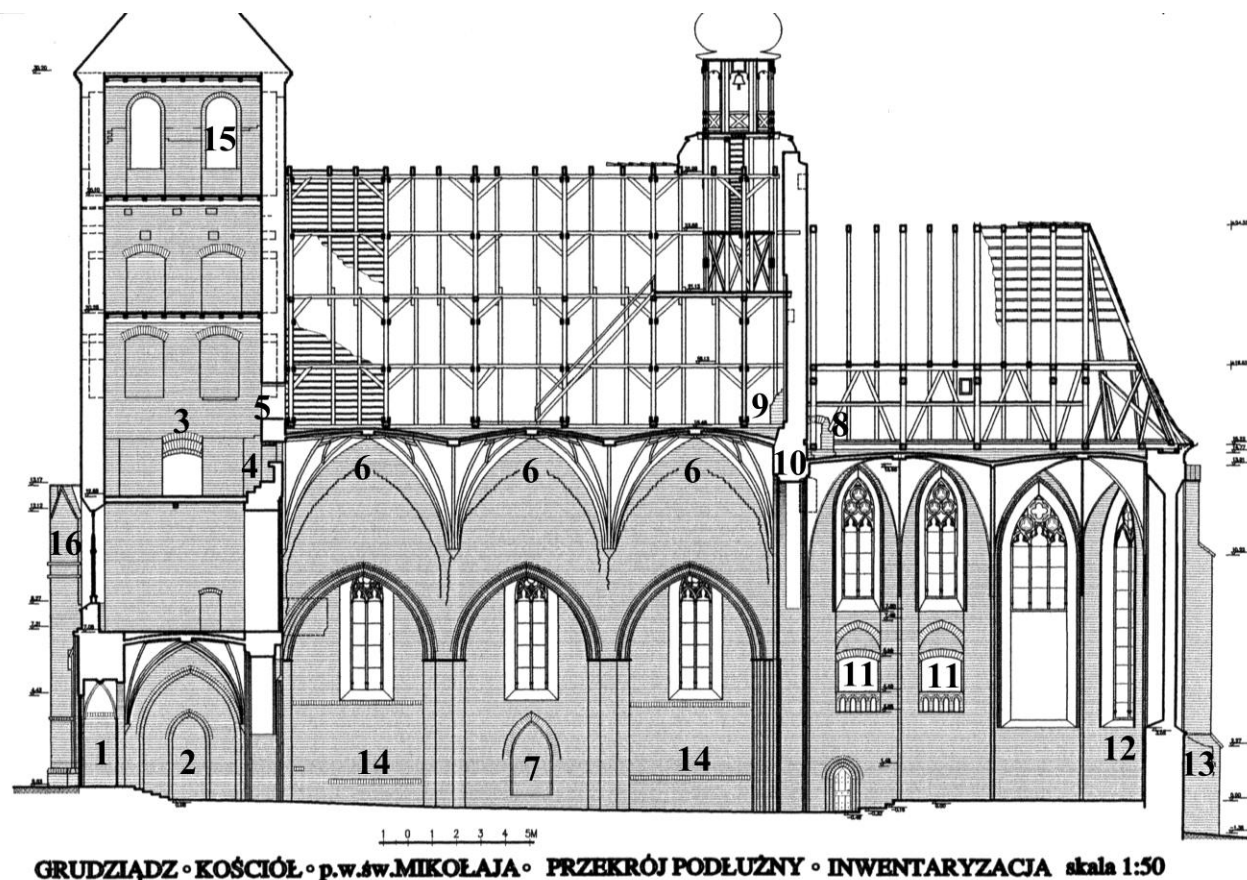
³⁵ Zob. Cz. Frankiewicz, *Historia Pomorza w zarysie*, Toruń 1927, s. XI–XVI.

1. Kościół p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu w 2000 r.³⁶ Fot. M. Szajerka.

³⁶ W przypadku tego kościoła badacze uważali, że jego bryła ulegała rozbudowie od formy początkowej drewnianej. Zob. T. Mroczko, *op. cit.* Najbardziej myląca jest wieża z początku. XVIII w., uznawana jako średniowieczna, zob. odpowiednio: dla wieku XIV *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, województwo bydgoskie, z. 7, powiat grudziądzki, Warszawa 1974, s. 7, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego i dla XVII w. *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, pod red. M. Biskupa, Wrocław-Warszawa-Gdańsk 1971, s. 42. Faktycznie wg X. Froelicha wybudowano ją na przełomie XVII/XVIII w., zob. X. Froelich, *op. cit.* s. 114. Na zdjęciu czytelne są negatywy wcześniejszego szczytu ściany nawy głównej. Okna XVIII-wiecznej wieży nawiązują do kształtu zastanych wówczas okien kościoła od strony Wisły. Gotyzacja kościoła miała miejsce przy końcu XIX i w pierwszej połowie XX w. W latach 90-tych XIX w. wymieniono maswerki w oknach, w latach 1946–1950 zmieniono kształt okna zachodniego z romańskiego na ostrołukowe, gotyckie.

2. *Przekrój poprzeczny kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Rys. według M. Cichego i T. Porębnego.*

Objaśnienia niektórych elementów architektury kościoła:

1. Narteks.
2. Baptysterium, w którym do 1945 r. był fresk *Chrzest Pomorza*.
3. Pozostałości sklepienia krzyżowego.
4. Przejście do dawnej empory nawowej, na szerokość szpaleru zakonników, bardzo niskie ze względów rytualnych.
5. Obecne wejście nad kolebę sklepienia nawy głównej, pierwotnie na strych nad kolebą empory nawowej.
6. Negatyw pierwotnego sklepienia nawy głównej i służek spływających symetrycznie na filary. Po podniesieniu sklepienia nawy głównej symetria wnętrza kościoła została zakłócona.
7. Zamurowany portal w ścianie północnej nawy bocznej, pierwotnie prowadził do transeptu.
8. Niefunkcjonalny obecnie otwór drzwiowy kilka metrów nad kolebą sklepienia prezbiterium.
9. Relikt rozebranego okna empory nawowej *Zob. Aneks źródłowy 14*.
10. Pacha sklepienia pierwotnego nawy głównej z zachowanym wspornikiem gurtu sklepienia empory.
11. Empora prezbiterialna.
12. Ściana wewnętrzna prezbiterium w wątku gotyckim.
13. Ściana zewnętrzna prezbiterium w wątku wendyjskim.

14. Klucz fundamentowy i jego brak w części centralnej, wskazujący na pierwotne istnienie transeptu. Dwie kaplice od strony północnej, przylegające do nawy bocznej rozebrano w 1795 r.
15. Piętro wieży nadbudowane na pocz. XVIII w.
16. Klatka schodowa zachodnia z wiązaniem główkowym od środka. Klatka schodowa wschodnia. posiada od środka wiązanie wozówkowe z cegłą giętą i portalem romańskim.
Zob. Aneks źródłowy 15

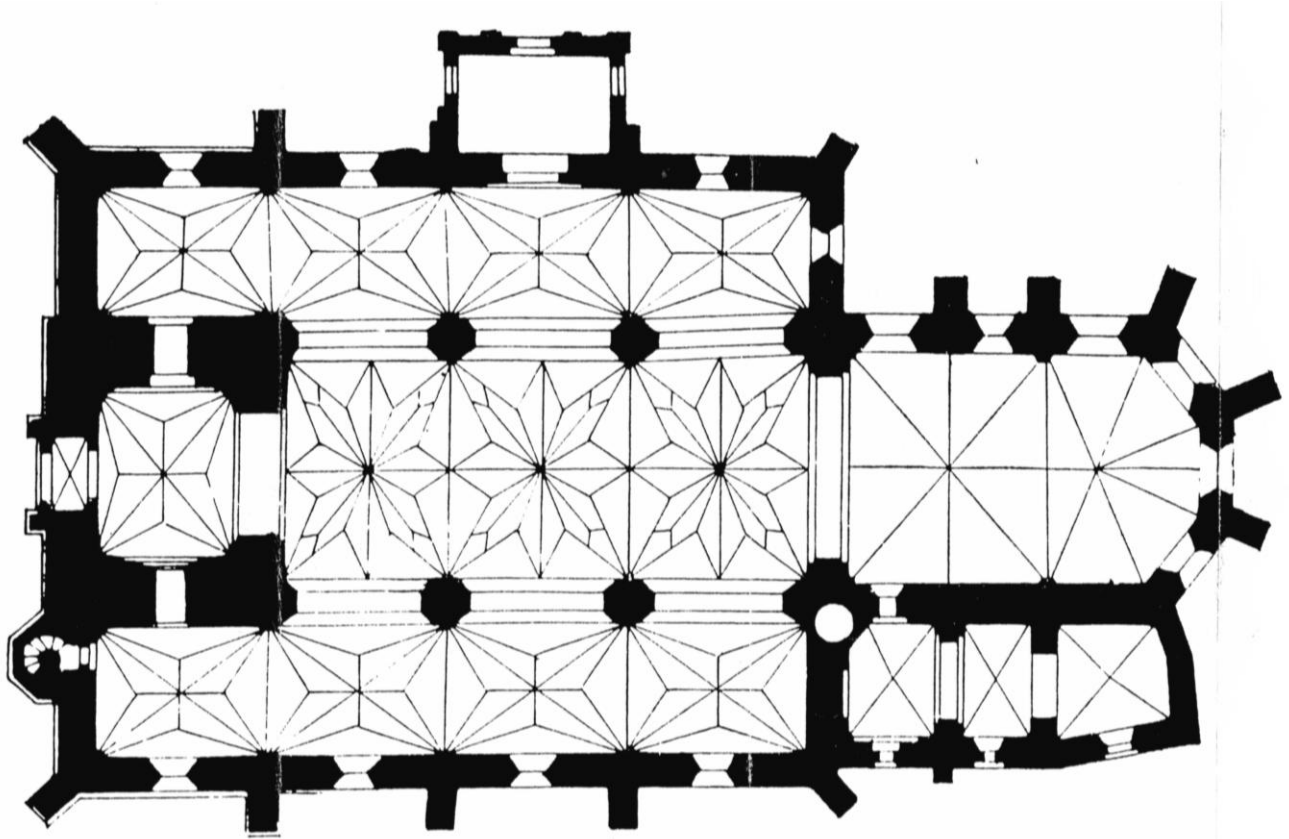
We wnioskowaniu końcowym można jednoznacznie stwierdzić, że ten zaginiony kościół klasztorny był pierwowzorem dla kościoła Cystersek w Chełmnie. Ewa Maryniak – Piaszczyńska w artykule *Oratorium Cystersek w Chełmnie – geneza układu przestrzennego* [w:] *Sztuka Torunia i ziemi chełmińskiej ...*, op. cit., s. 77–89, nie była w stanie dać na postawiony problem odpowiedzi. Nie wiadomo wówczas o istnieniu w Grudziądzu w okresie średniowiecza bazyliki emporowej. *Zob. Aneks źródłowy 13.*

3. *Rekonstrukcja kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu przed pożarem w 1345 r. Szkic J. Ingram³⁷.*

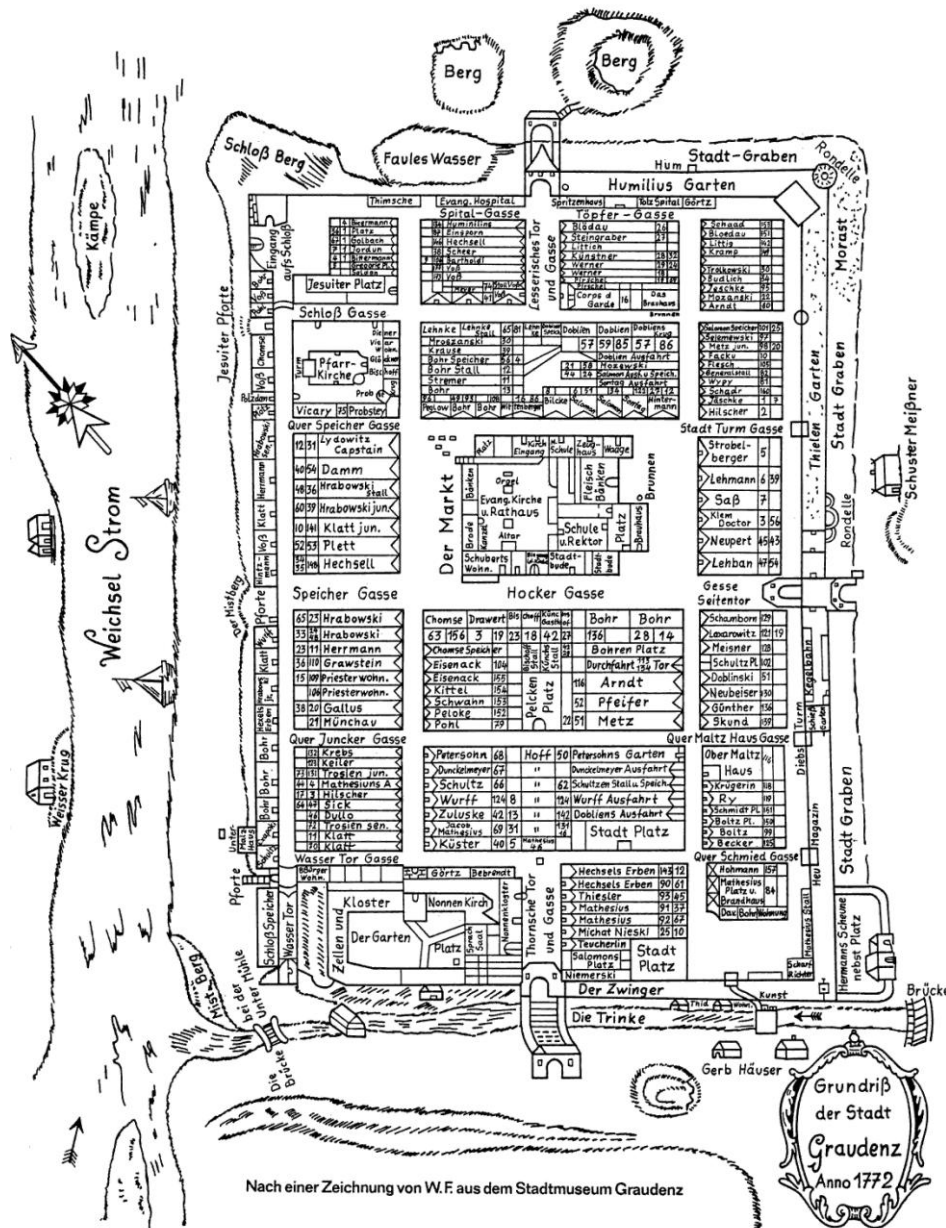

³⁶ Przedstawiony wyżej szkic kościoła farnego jest pierwszym tego typu w literaturze przedmiotu. Został on wykonany na podstawie dokumentacji fotograficznej kościoła łącznie z poddaszem oraz planów pomiarowych M. Cichego i T. Porębnego. Kościół bez wieży, ze zredukowanym transeptem występuje również w źródłach ikonograficznych, zob. *Katalog zabytków*, op. cit., fig. 121, obraz św. Mikołaja; J. Kruszelnicka, *Portret Anny Nadolskiej na tle portretów wodzów polskich w sztuce*, "Rocznik Grudziądzki", t. 13, s. 50 i 53.

4. Plan poziomy kościoła p.w. św. Mikołaja Grudziądzu³⁸. Wyk. A. Piwek.

³⁸ Zob. plan kościoła w Gniewie: E. Choińska-Bochdan *Gniew w świetle badań archeologicznych*. Wyd. II uzupełnione, Gdańsk 1994, s. 27. Plan kościoła w Grudziądzu: T. Mroczko, op. cit., s. 217. Ten udostępniony przez A. Piwkę, za co składamy Panu Doktorowi serdeczne podziękowanie. Trzeci plan kościoła w Grudziądzu zawarty jest w *Katalogu zabytków*, op. cit., s. 8. Jest on tam jednak błędnie ukierunkowany. Prawidłowo zakrystia jest po stronie północnej. Czwarty plan poziomy, wykonany w 1946 r. przez Mariana Łagodę, który odbudowywał farę ze zniszczeń wojennych, znajduje się w aktach budowlanych kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Toruniu. Plan ten nie był dotychczas wykorzystywany w opracowaniach naukowych. Jest cenny ze względu na bogactwo pomiarów ścian i filarów. Wszystkie plany grudziądzkie wskazują, że jest to budowla jednorodna. Kościół grudziądzki nie posiada krzywizn, tak charakterystycznych dla kościołów toruńskich, budowanych wielofazowo. Zob. np. kościół św. Janów w *Sztuka Torunia* ..., op. cit., s. 35. Kościoły gniewski i grudziądzki nie były prawdopodobnie porównywane wcześniej.

5. Plan katastralny Grudziądz z 1772 r.³⁹

³⁹ Jest to jeden z najcenniejszych pod względem treści planów Grudziądz do XVIII w. włącznie. Wielokrotnie powielany jako ilustracja w publikacjach naukowych, niestety nie został dokładnie przeczytany. Przykładem tego jest *Atlas Historyczny Miast Polskich Historischer Atlas Polnischer Städte. Grudziądz*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika Toruń 1997, plan 8. Tu za: *Die Stadt und der Landkreis Graudenz. Aus sieben Jahrhunderten deutscher Geschichte*. Herausgegeben im Auftrage der Heimatkreise Graudenz Stadt und Graudenz Land. von Dr. Nordewin von Diest – Koerber, Gerhart Meißner und Hans – Jürgen Schuch. Heimatkreise Graudenz/Westpreussen, s. 45. Plan w edycji niemieckiej posiada współczesną transkrypcję z kilkoma błędami w porównaniu z oryginałem. Żadna ze stron nie przeczytała tego planu wnikliwie. Autor *Atlasu* w przedmowie wykorzystał artykuł J. Frycza sprzed 40 lat (J. Frycz, *op. cit.*, *Rocznik Grudziądzki* 1960) nie analizując opublikowanych przez siebie planów. „Zgubił” m. in. majdan grodu poza miastem od strony północno – wschodniej, potężną bramę od strony Wisły (der Mist Pforte). Przeoczono znaczenie znaków na planie, np. Δ - **parcelska niezamieszkała**, □ w trójkącie – **kamienica**. Nie czytając planu obszar miasta sztucznie zagęszczono kamienicami. Zamieszczony tu plan posiada współczesną transkrypcję za: *Die Stadt und der Landkreis Graudenz. Aus sieben Jahrhunderten deutscher Geschichte*, Osnabrück 1976.

6. *Furta Gnojna*⁴⁰. Fot. M. Szajerka.

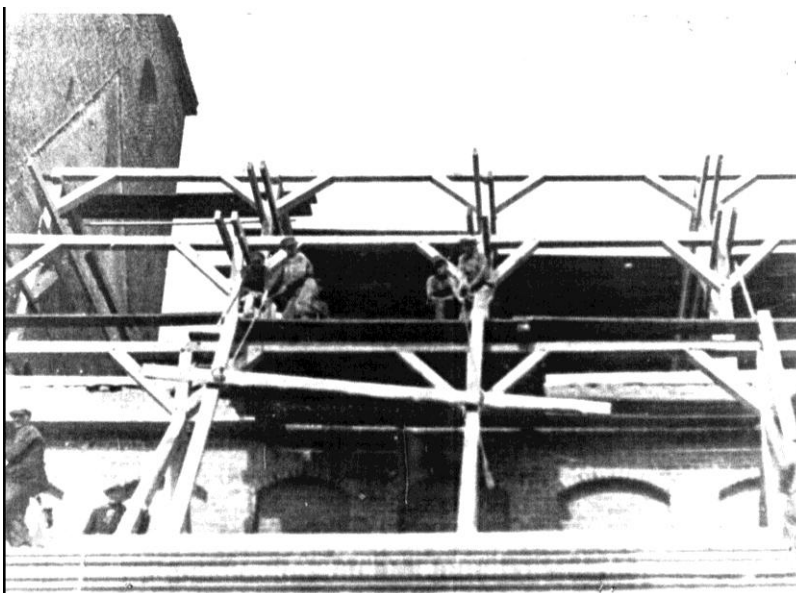
7. *Romański most Bramy Toruńskiej w Grudziądzu*⁴¹. Fot. M. Szajerka.

⁴⁰ Furta Gnojna jest największą zachowaną bramą miejską w Grudziądzu i prawdopodobnie gabarytowo razem z ryzalitami taką w Polsce. Na podstawie dwóch ryzalitów po bokach, można przyjąć, iż była ona rozbudowana w XVI w. Posiada ona sześć otworów drzwiowych między przyporami, przez które wyprowadzano stado krów na nadwiślańskie łąki. Ta faktycznie brama miejska jest dobrze uchwytna w źródłach ikonograficznych i kartograficznych, jednak przez badaczy nie została zauważona. Może służyć jako przykład daleko idącej powierzchowności w badaniu dziejów miasta. Jest zaznaczona na planie miasta z 1772 r. oraz na rysunku Jerzego Fryderyka Bernarda Wernera z 1727 r. Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII w., zob. Grudziądz. *Widoki miasta*, Grudziądz 2001, odpowiednio widoki 4 i 5. Dwie prostopadłe do niej ulice posiadały deltowaty kształt dla ścieśniania stada bydła i jego selekcji.

⁴¹ Temat ceglanych mostów w Grudziądzu w okresie średniowiecza jest mało znany w literaturze: zob. M. Szajerka. *Średniowieczne ceglane mosty w Grudziądzu perlami architektury średniowiecznej Polski*. (w:) *Gazeta Grudziądzka* 1999 nr 12, s. 6; tegoż *Plany Grudziądza i Warszawy*, op. cit. oraz *Mosty średniowieczne w Grudziądzu* (w:) *Kalendarz Grudziądzki* 2001, s. 89–91.

8. *Romański fryz arkadowy na ścianach nawy głównej kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu*⁴². Fot. archiwum. H. Gąsiorowski, ok. 1946 r.

9. *Ślepe tryforium na ścianie południowej wieży od strony wewnętrznej kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu..* Fot. M. Szajerka.

⁴² Na zdjęciu widać, że wieża nie była pierwotnie zamierzonym elementem bryły kościoła. Natomiast empora nawowa była otynkowana. Nawa główna posiadała dach własny siodłowy a nawy boczne pulpitowy. Na podstawie negatywu pierwotnego szczytu zachodniego nawy głównej można się przekonać, że została rozebrana górna partia ścian nawy głównej z oknami empory nawowej. Można przyjąć, że kościół grudziądzki mógł być inspiracją dla katedry kwidzyńskiej. Pod względem funkcji użytkowej dla potrzeb życia zakonnego widać analogie do kościoła franciszkanów w Chełmnie, zob. T. Mroczko, op. cit. s. 211–216.

10. *Figura terakotowa Matki Boskiej. Fragment tympanonu, wtórnie na ścianie zachodniej kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Fot. ks. Marcin Staniszewski, stan przed renowacją w 2001 r.*⁴³

⁴³ Pozostałe zachowane elementy tympanonu to : figura Chrystusa Króla., rybogryfa oraz cztery fragmenty bordiury ościeżyny portalu.

11. *Matka Boska Grudziądzka w kolegiacie grudziądzkiej p.w. św. Mikołaja*⁴⁴. Fot. M. Kucharski.

⁴⁴ Zob. *Katalog zabytków*, op. cit., s. 11. Podobnie jak w przypadku średniowiecz tak i odnośnie wieków późniejszych widać duże zaniedbania. W artykule *Sanktuaria i miejsca pielgrzymkowe w diecezji toruńskiej*, „Przegląd Regionalny” z. 7, Toruń 1993, s. 53–64. Jego autor nie zauważył, że kościele farnym, dowodnie od 1655 r. istnieje sanktuarium maryjne. Pisząc o tym obrazie Matki Boskiej Łaskawej z pierwszej połowy XVII w. musimy dodać jeszcze jedną istotną naszym zdaniem informację. W kościele grudziądzkim, p.w. św. Mikołaja w XVII w. głównym ołtarzem był *poliptyk grudziądzki*, przechowywany obecnie w Muzeum Narodowym w Warszawie, ze sceną główną zaśnięcia NM Panny. Wynika z tego, że był to kościół maryjny.

12. *Prezbiterium kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu w okresie międzywojennym, stan przed pożarem w 1945 r.*⁴⁵ Fot. archiwum. Atelier Poznański.

Fot. Poznański — Grudziądz.

⁴⁵ Na zdjęciu tym na szczególną uwagę zasługują nie zinwentaryzowane przed spaleniem stalle po lewej stronie z podstawami pod księgi i oczkami do mocowania ksiąg łańcuchami. Do pożaru zachowały się stalle z 6 siedliskami. Stalle po lewej stronie, jak wynika ze zdjęcia, były podobnie jak ołtarz barokowe. Pierwotnie było 12 siedlisk, czyli dla pełnego konwentu mnichów. Obecność romańskich stali z uchwytami do ksiąg świadczy o dawnym bogactwie grudziądzkiego konwentu. To bogactwo znajduje odbicie w inwentarzach tego kościoła. X. Froelich, za kanonikiem Janem Ludwikiem Strzeszem z 1667 r. określił wygląd stali grudziądzkich jak w oratoriach katedralnych, (X. Froelich, op. cit., s. 106.). Po lewej stronie, za stallami wisiał na ścianie zaplecek gotycki tronu biskupiego. To wyposażenie pochodzić mogło z kościoła na przedzamczu, który był mało modernizowany w ciągu wieków, dlatego mógł posiadać romańskie stalle, nawet z czasów biskupa Chrystiana. Zdjęcie to również ukazuje na czym polegała pomyłka w dacie kościoła. Przed zdjęciem tynku nie wiedziano, że jednorodna ściana prezbiterium od strony wewnętrznej jest w gotyku polskim, rzekomo XIV-wiecznym a od strony zewnętrznej „starszym” wendyjskim z XIII w. Faktycznie jest to jeden wiek XIII.

13. *Poddasze kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Okno i drzwi empory nawowej. Obecnie ponad kolebą sklepień naw, w środku gniazdo pierwotnej otwartej więźby dachowej. Fot. M. Kucharski.*

14. *Poddasze kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu. Rozebrane okno empory nawowej w narożniku północno-wschodnim ściany nawy głównej. Fot. M. Szajerka.*

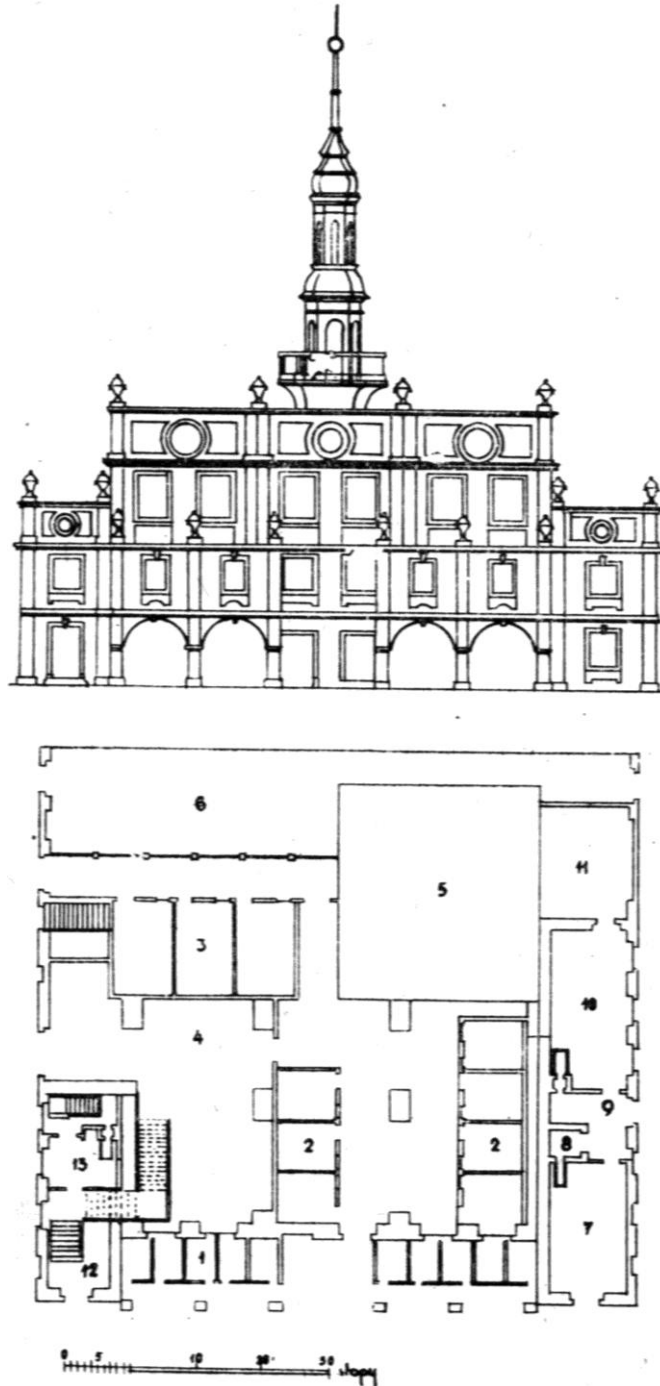

15. *Romański półkolisty portal we wieżycze wschodniej kościoła p.w. św. Mikołaja w Grudziądzu.* Fot. M. Kucharski⁴⁶.

⁴⁶ Podobny portal, tylko podwójny można zobaczyć w katedrze oliwskiej, w oratorium z XII w. Zob. M. A. Szypowscy, *Skarby dziejów. Oliwa. Bazylika archikatedralna*, Warszawa 1997, zdj. 1.

15. *Fasada i rzut przyziemia ratusza grudziądzkiego, rozebranego w połowie XIX w. Stan z lat 1784–1787.* Objasnienia: 1. Ławy chlebowe; 2. Ławy; 3. Jatki; 4. Waga; 5. Szkoła; 6. Podwórze wicerektora (konrektora); 7. Izba; 8. Kuchnia; 9. Sień; 10. Izba szkolna; 11. Podwórze rektora; 12. wejście do ratusza; 13. Mieszkanie zakrystianina⁴⁷.

⁴⁷ Zob. J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, op. cit., s. 47. Uzupełniając opis J. Frycza trzeba dodać do tego kompleksu jeszcze browar, który jest na cytowanym wielokrotnie tu planie z 1772 r. Ratusz na obecnym Rynku udokumentowany źródłowo był w latach 1592–1850.

16. *Grudziądz, piwnica rogowej kamienicy przy ul. Mickiewicza 3. Brama Kikolska z pierwszej połowy XIII w., przed zabetonowaniem prześwitu w 2001 r. Fot. M. Kucharski⁴⁸.*

17. *Grudziądz, wykop budowlany na dziedzińcu dawnego kolegium jezuickiego, obecnie ratusza⁴⁹. Fot. M. Szajerka.*

⁴⁸ Jest to najstarsza brama miejska w Grudziądzu. Jej datowanie jest bardzo ułatwione. Na tym samym poziomie obok niej jest przesł mostu, technologicznie pochodzące z końca XIII w. Ściany bramy są z okresu wcześniejszego. Zapewne pochodzą z czasów budowy stróży dla wyprawy krzyżowej ks. Leszka Białego w 1222 r. W XIV w. most został wykorzystany jako fundament arkadowy Bramy Bocznej. Do czasu zabetonowania prześwit był wypełniony gliną. W piwnicy kamienicy przy ul. Murowej 28 są też dwie blanki na tym samym poziomie co Brama Kikolska. Datacja obiektu według M. Szajerki, *Grudziądz, Studium* ..., op. cit. s. 2–29; tegoż *Plany Grudziądza i Warszawy*, op. cit. s. 13. W cytowanym arykule użyta została pierwsza robocza nazwa: Brama Boczna I zamiast Brama Kikolska.

⁴⁹ We wrześniu 2000 r., w trakcie budowy szybu dla dźwigu osobowego zabetonowano średniowieczne lico kamienne baszty osłaniającej symetrycznie położone bramy wewnętrzne Klasztorną i Zamkową. Wykop ten potwierdził słuszność wyводу H. Jacobiego, że dla potrzeb kolegium jezuickiego zaadoptowano budynki średniowieczne. Zob. H. Jacobi, op. cit., s. 144.